

А.К. АЛТАЕВА

МАҚСАТ ЖӘНЕ ШАРТ МӘНДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ГРАММАТИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Шарттылық құбылыстар арасындағы ішкі байланыстан туады. Шартты байланыстың түрлі типтері, әсіресе, құрмалас сөйлем жүйесінде жақсы қалыптасқан. Мұндағы шартты байланыстың типтері деп отырғанымыз – себеп мәннің, қарсы мәннің әрқайсының белгілі бір мөлшерде шартпен байланысы. Мақаланың мақсаты – мақсат пен шарт ұғымдарының байланысын зерделеу. Сөйлем компоненттерінің арасындағы өзара байланыс диалектикадағы даму заңдылықтарымен, адамның ойлау, қабылдау жүйесімен байланыста болады. Қандай да бір тілдік бірліктің қызметін білу үшін тілді тұтас бір жүйе ретінде қарау, ірі категориялар аясында қарастыру анағұрлым нәтижелі болып келеді. Сондықтан біз мақсат пен шарт ұғымдарының сабақтастығының пайымдау үшін себептілік категориясына жүгінеміз.

Адам себеп пен әрекеттің аражігін ажыратып, өзінің қызметінде оларды әрі сабақтастыра да білді. Себепті қатынасты білдірудің ойдағы формасы адамды қоршаған ақиқат өмірге қатысты қабылданбайды, адамның қылықтарын түсіндіруге қатысты қабылданады. Себеп пен мақсаттың алғашқы тығыз байланысы осыдан туады. Әуелде ақиқат өмірдің себептілігі адам санасында елеулі орын алмаған. Ғылымда ақиқаттағы себепті байланыстағы арнаулы жоспар бойынша зерттеу белең алғанда, себеп мақсаттан біржола ажырайды. Тілдегі кезкелген себепті байланыстарды білдіру, ең алдымен, адам әрекетіне қатысты қолданылады – «мен осылай істедім және осылай болды».

Себепті сөйлемнің бұл нұсқасы мақсат мәнмен тығыз байланысты. Әрине бүтін мақсат себептіліктің бір жағы ғана. Бірақ себептілікті тану адам әрекетінің мақсатын тану арқылы дамып отырған. Егер себептілік әрекет процесі арқылы дамыған болса, онда ол алғашында әрекеттің мақсаты түрінде өрбіген. Сөйлемнің себепті конструкциясы адамның өз әрекеті не қылықтарын түсіндіру қажеттілігінен туындайды. Келе-келе адам ақиқат болмысы белгілі бір себептермен түсіндіре бастайды және оны қандай бір мақсатпен түсіндіреді. Алайда бұдан «адам өзінің субъективті түсінігін ақиқат өмірге таңа салады» деген жаңсақ пікір тумауға тиіс, себебі қоғамдағы әрекет объективті байланысқан және байланыса алатын құбылыстарды ғана сабақтастыра алады. Сонымен, мақсатты қатынастар

себепті қатынастардан басталады. Себептілік категориясының дамуын 3 кезеңге бөліп қарауға болады:

1-кезең. Ғылыми ойлауға дейінгі кезең. Себепті байланыстар мен сыртқы байланыстар қатар жүруінен фантастикалық ойлар пайда болып, олар санада бүтін қалпында өмір сүреді.

2-кезең. Ғылыми ойлау кезеңі, теориялық ойлаудың оқшаулануы.

3-кезең. Себептіліктің философиялық категория болып қалыптасуы, оның логикалық және объективті байланыстар түрінде екіжақты жүзеге асуы.

Олай болса, себептілік шарттылық пен мақсаттылықтан бірден ажыратылмаған. Адамның ғылыми ойлауға дейінгі және қалыпты ойлауы да сондай. Қазірде де себептіліктің ауқымы кең. Егер мақсат әрекет кезінде оны тудыруға қозғау болатын нәтиже десек, онда осы күткен нәтиже олардың себебі де болады. Белгілі бір мақсатқа жетудің қажеттілігін мойындау – себеп болады, ол әрекетке қозғау салады. Мақсат – бұл өткеннен бүгінге және келешекке бағытталған саналы, мақсатты түрдегі әрекеттің шартты себебі. Тіл дамуының алғашқы кезеңінде мақсат пен себепті білдіруде жұмсалатын тілдік құралдар бір-бірінен ажыратылмай қолданылған. Түркі тілдеріндегі үч түбірінен тарайтын септеулік – осының дәлелі. Сонда мақсат деген – әрі нәтиже, әрі себеп. Мақсат – әрекеттің күні бұрын ойластырылған нәтижесі әрі мақсатты түрдегі әрекеттің себебі. Мақсат пен шарттың ұқсастығы мынада: белгілі бір мақсатқа жетудің қандай да болмасын шарттары, талаптары болады. Ал мақсат белгілі бір дәрежеде нәтиже әрі себеп болады.

а) Мақсат мәнді сөйлем жасаудың актив қолданысы – тұйық етістік пен үшін шылауының тіркесуі. Мысалы: *Жер жүзінде зұлымдық, өтірік, өсек дегендердің бар екенін ұғындырып, жақсымен қатар жамандық деген де барын естен шығармау үшін, әр ауылда осы Радиодай бір адамның жүрері хақ* (Б. Иманғазина).

ә) Жіктік формалы көсемше етістік пен **де, бол** көмекші етістіктеріне тіркескен **-п, – ып, – іп** формасы. Мысалы: *Ауызба – ауыз сөйлесем десең, сонда бар* (Б. Майлин).

б) Есімше етістік **(-р, -ар, -ер)** пен **де, бол**

көмекші етістіктерінің тіркесі. Мысалы: *Дудар-ай, келер болсаң, тезірек кел, Орныңа талай жаман таласып жүр* (Халық әні).

Мақсат пен шарт және себеп ұғымдарының сабақтастығына көз жеткізу үшін мына сөйлем-дерді талдап көрейік:

а) *Батырханды қайтсем көңілдендірем деп, анекдоттың да тиегін ағытып жатыр-ау* (Қ. Жұмаділов) // *Анекдоттың тиегін ағытып жіберсе, Батырханды көңілдендіре алады.* (шарт-нәтиже) // *Батырханды көңілдендіргісі келгендіктен, анекдоттың да тиегін ағытып жатыр* (себеп – нәтиже).

ә) *Сыртынан көрген көрген бола ма, ауызба-ауыз сөйлеспеген соң* (Б. Майлин) (нәтиже – себеп) // *Сыртынан көрген көрген болмауы үшін, ауызба-ауыз сөйлесу қажет* (мақсат – шарт) // *Сыртынан көрген көрген болмаса ауызба-ауыз сөйлес* (шарт нәтиже).

б) *Ендеше бүгін алтыбақан құрады. Ауызба-ауыз сөйлесем десең, сонда бар* (Б. Майлин) (мақсат-шарт) // *Сонда барсаң, ауызба-ауыз сөйлесесің* (шарт нәтиже) // *Ауызба-ауыз сөйлесу үшін, сонда бар, себебі бүгін алтыбақан құрады* (мақсат – шарт-себеп).

в) *Көп ұзамай әңгіме Шұғаға көшті. Әбдірахманның ойын білу үшін, мен – Шұға қалай екен, көрдің бе? – дедім* (Б. Майлин) (мақсат-нәтиже) // *Егер мен – Шұға қалай екен, көрдің бе? – десем, Әбдірахманның ойын біле аламын* (шарт – нәтиже).

г) *Жер жүзінде зұлымдық, өтірік, өсек деген-дердің бар екенін ұғындырып, жақсымен қатар жамандық деген де барын естен шығармау үшін, әр ауылда осы Радиодай бір адамның жүрері хақ* (Б. Иманғазина) (мақсат – нәтиже) // *Әр ауылда осы Радиодай бір адам жүрер болса, онда адамдар жер жүзінде зұлымдық, өтірік, өсек деген-дердің бар екенің ұғынып, жақсымен қатар жамандық деген де барын естен шығармас еді* (шарт-нәтиже).

ғ) *Тыныш отырып, мақұл кісі болайық десек, малымыздан құрық, басымыздан сырық дегендей арылар емес* (М. Әуезов) (мақсат – нәтиже) // *Малымыздан құрық, басымыздан сырық арылатын болса, тыныш отырып, мақұл кісі болар едік* (шарт-нәтиже).

Талданған сөйлемдерден мынандай ой түйіндеуге болады: мақсаттың нәтижесін қайтадан шартқа айналдыратын болсақ, шарттың нәтижесі мақсаттың семантикалық қалпына қайта жақындайды, тек сырт құрылымы ғана өзгереді. Салыстырыңыз: *Тыныш отырып, мақұл кісі болайық десек* – мақсат, *малымыздан құрық, басымыздан сырық деген-*

дей арылар емес – нәтиже. Енді нәтижені шартқа айналдырайық: *малымыздан құрық, басымыздан сырық дегендей арылатын болса* – шарт, *тыныш отырып, мақұл кісі болар едік* – нәтиже. Мақсат мәнді сөйлемдер шарт мәнді сөйлемге ауысқанда, бағыныңқы сыңарлардағы айқындылық сема (негипотетичность) көмескіленіп, болжалдылыққа (гипотетичность) айналады. Бұған шақтық мәннің де қатысы бар. Мақсат мәнді сөйлем сыңарларында шақтық сәйкестік болса (осы шақ-осы шақ) болса, шарт мәнді сөйлемдерде көбінесе 2 сыңар бірінші сыңардан кейін орындалар әрекетті білдіреді, келер шақ формасында тұрады. Сонымен, мақсат мәнді сөйлем мен шарт мәнді сөйлем өзара айқындылық / болжалдылық қос мүшелі оппозициясын құрайды.

Ал шарт мәнді сөйлемдерді мақсат мәнге ауыстырсақ, құбылыс керісінше жүреді, яғни болжалдылық / айқындылық оппозициясы құрылады. Салыстырыңыз: *Ферзіні орнынан қозғаса-ақ, қарсы жақтың шабуылы үдеп кеткелі тұр* (шарт-нәтиже). Шарт мәнді сөйлем болжалдылық оппозиция құрап тұр, өйткені басыңқы сыңарға келер шақ формасы тән. Шарт мәнді мақсат мәнге ауыстырсақ, сөйлемнің семантика-грамматикалық тұрпаты былай болады. *Қарсы жақтың шабуылын үдету үшін, ферзіні орнынан қозғау керек* (мақсат-нәтиже). Мақсат мәнді сөйлемге ай-қындылық сема тән болып тұр. *Жаныңды күйттесең, арыңа нұқсан келеді. Арыңды таза сақтайын десең, өмір сүру оңайға түспейді* (Қ. Жұмаділов) (шарт-нәтиже) // *Арыңа нұқсан келтірмеу үшін, жаныңды күйттеме* (мақсат – нәтиже). *Өмір сүру оңайға түсу үшін, арыңды таза сақтамауың керек* (мақсат-нәтиже). Ауыстыру барысында сыңарлардың семасы болжалдылық / ай-қындылық оппозициясын құрайды. Олай болса, белгілі бір қасиеттің бір оппозицияда пайда болуы сол қасиеттің екінші оппозицияда жойылуына әкеледі. Алайда бұнымен сол қасиет толық жойылып кетпейді. Бұл да астарлы мағына жүйесіндегі оппозициялардың нейтралдық белгісі [1].

Белгілі бір дәрежеде мақсат себепке де айналады. Мақсат мән, шарт мән, себеп мәннің айыр-машылығы деп мына ерекшелікті таптық: егер мақсаттың нәтижесін шартқа айналдырғанда, шарттың нәтижесі семантикалық тұрғыда қайтадан мақсат мәнге жуықтайтын болса, себеп пен мақсат мәндерге ондай ерекшелік тән емес. Мақсат мәнді, шарт мәнді сөйлемдердің бағыныңқы сыңарлары өзара қарама-қарсы мәнде орын ауыстыра алады. Ал себеп мәнді, мақсат мәнді сөйлемдерде бұндай кері құбылыс жүрмейді. Ерекшелік тек бағыныңқы сыңарлардың семантикалық ренктерінде ғана: мақсат мәнде бол-

жалдылық, ықтималдылық реңк болса, себеп мәнде бұл реңк барынша айқындалады. Салыстырыңыз; а. *Батырханды қайтсем көңілдендірем деп, анекдоттың да тиегін ағытып жатыр-ау* (мақсат-нәтиже) // *Батырханды көңілдендіргісі келгендіктен, анекдоттың да тиегін ағытып жатыр* (себеп-нәтиже). Сөйлемнің сыңарлары орын ауыстырған жоқ, тек бағыныңқы сыңарлардың семантикалық реңкі барынша нақтылана түсті.

Енді салалас және сабақтас 2 сөйлемнің сыңарларын мақсат, шарт, себеп мәндерінде байланыстыра отырып, 1 аралас құрмалас сөйлем жасап көрейік. – *Еңдеше, бүгін алтыбақан құрады. Ауызба-ауыз сөйлесем десең, сонда бар* // *Ауызба-ауыз сөйлесу үшін* (мақсат), *сонда бар* (шарт), *себебі бүгін алтыбақан құрады* (себеп). Мақсат, шарт, себеп мәндер бір-бірімен сабақтасып, аралас құрмалас сөйлемнің өн бойында тұр. Енді мына сөйлемге көз жүгіртіңіз: *Құшақтар, сүйер деп едім, өйтпеді, жұрттың бәрі самсап қарап тұрған соң, ибалық қылды білем... бекер ұялды, құшақтау керек еді, сую керек еді* (Б. Майлин). Аралас құрмаластың сыңарларына мына мәндер тән: Мақсат мән - құшақтар, сүйер деп едім, нәтиже – өйтпеді, себеп мән – жұрттың бәрі самсап қарап тұрған соң, ибалық қылды білем... бекер ұялды, шарт мән – құшақтау керек еді, сую керек еді.

Бұл сөйлемде оқиғаны пысықтауға қажет қозғау салушы детерминанттардың (мотивационные детерминанты) бәрі бар: себепті детерминант, шартты детерминант, мақсатты детерминант, нәтижелі-салдарлы детерминант. Айтылған детерминанттарға қоса бұл сөйлемде психологиялық екпіннен шығатын интонациялық кідіріске байланысты сөз жұтудың да үлесі бар. Оның мәтіндегі көрінісі – көп нүкте. Сөйлеу үстіндегі хабардың мазмұнын тыңдаушыға жеткізуде интенцияның да үлесі зор. Ол сөйлемге ерекше психологиялық өң береді [2].

Талданған сөйлемдер арқылы ой тұжырымдасақ, бағыныңқы сыңарларының семантика-грамматикалық сипатына қарай мақсат мәнді және шарт мәнді сөйлемдер айқындылық / болжалдылық, керісінше, болжалдылық/ айқындылық оппозицияларын құрайды. Ал себеп және мақсат мәнді сөйлемдерде бағыныңқы сыңарлар өзара орын ауыстырмайды, тек бағыныңқы сыңарларының семантикалық реңктері барынша нақтыланады немесе көмескіленеді. Себебі мақсат белгілі бір дәрежеде себеп те бола алады. Ал мақсат пен шартта әрекеттің нәтижесінде және шақтық айырмашылыққа байланысты белгілі бір дәрежеде қарсы мән бар. Алайда мақсат, шарт, себеп, салдар әрқашан өзара тепе-

теңдікті сақтап, үйлесімге, біртұтастыққа ұмтылады. Бұның өзі: «ештеңе жоқтан пайда болмайды және түгел жо-йылып кетпейді» деген диалектиканың қағидасына саяды. Ендеше бұл да тіл мен танымның тағы бір сабақтастығы.

Сөйлемдегі мақсат мән грамматикалық тұрпатын өзгертіп, *-са дейді, – сам ба дейді түрінде де кездеседі: Өз кіндігінен жеті – сегіз бала бар. Соларды бағып-қағып, қатардан қалдырмасам дейді* (Қ. Жұмаділов). *Батырхан есіктен кіре бере әзіл айтсам ба деп ойлаған* (Қ. Жұмаділов). – *Көргенім аз емес еді зой. Сақтансам ба деп едім, – деп тартынып көріп едім* (М. Әуезов). Мына сөйлемдегі мақсат мәнде ирониялық реңк бар: *Шынында да, мұның мамандығы зоотехник, не агроном, не экономист болса екен. Айдалада жүрген әдебиетшінің шаруашылыққа келіп несі бар, жанымы-ау?!* (Қ. Жұмаділов). Ауызекі диалогтегі мақсат мәнің жұмсалуының бір үлгісіне назар аударайық:

– *Бірақ дәл қазір саған лайық жұмыс жоқ қой бізде. Өз орнымды босатып бермесем...*

– *Мен мансап іздеп жүргем жоқ. Жай тас қалаушы болсам да жетеді* (Қ. Жұмаділов) (министр мен құрылысшы).

Жоғарыда көрсетілген формаларды Р. Әмір ауызекі тілдегі мақсат мағынаны білдіретін баяндауыштар қатарына жатқызады. Кей формалар контекске қарай қалау, тілек мағыналарын білдіреді. Бұл қызмет олардың әу бастағы шарттық мағынасынан өрбіп шыққанын айтады [3].

Қорыта айтқанда, сөйлемдегі мақсат пен шарт мәндерінің грамматика-семантикалық сипатына себеп, мезгіл, салдар мәндерінің де қатысы бар. Олардың өзара байланысын шарттылықтың әдіснамалық сипатымен түйіндеуге болады.

ӘДЕБИЕТ

1. *Биренбаум Я.Г.* Причинно-следственный куб. Новосибирск, 1978.
2. *Баймұрынов Ж.М.* Синтаксистік құрылыстағы интенция көріністері // Қазақ тіл біліміндегі функционалдық бағыт. Алматы, 2006. 30-34-бб.
3. *Әмір Р.С.* Жай сөйлем синтаксисі. Алматы: Санат, 1998.